

UDK:993,7 (312)

Dilfuza EGAMOVA,
Andijon davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail:d.egamova74@gmail.com

UBS dotsenti v.b., PhD A.Ashurov taqrizi asosida

VIJDON ERKINLIGI TUSHUNCHASINING MOHIYATI VA AHAMIYATI.

Annotatsiya

Ushbu maqolada vijdon erkinligi tushunchasining falsafiy, huquqiy va ma'naviy mazmuni tahlil qilinadi. Insonning ichki dunyosi, e'tiqodi va axloqiy tanlovi bilan bog'liq bo'lgan vijdon erkinligi shaxsning erkin fikrlashi va e'tiqod asosida yashash huquqini ifodalaydi. Maqolada vijdon erkinligining demokratik jamiyat qurilishidagi o'rni, diniy bag'rikenglik va ma'naviy qadriyatlar tizimidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, "Yangi O'zbekiston" davrida bu tushunchaning amaliy ifodasi, qonunchilik asoslari va ijtimoiy hayotdagi ta'siri tahliliy yondashuv orqali asoslab beriladi. Tadqiqot natijalarida vijdon erkinligini mustahkamlash ma'naviy barqarorlik, fuqarolik ongini yuksaltirish va ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlovchi muhim omil sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: Vijdon erkinligi, e'tiqod, ma'naviy qadriyatlar, inson huquqlari, diniy bag'rikenglik, fuqarolik jamiyati, Yangi O'zbekiston, ma'naviy barqarorlik, axloqiy tanlov, demokratik tamoyillar.

СУЩНОСТЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ СВОБОДЫ СОВЕСТИ.

Аннотация

В данной статье анализируется философское, правовое и духовное содержание понятия свободы совести. Свобода совести, связанная с внутренним миром человека, его убеждениями и нравственным выбором, выражает право личности на свободное мышление и жизнь на основе убеждений. В статье освещается роль свободы совести в построении демократического общества, ее значение в системе религиозной толерантности и духовных ценностей. Также практическое выражение этого понятия в период "Нового Узбекистана" законодательные основы и его влияние на общественную жизнь обосновываются с помощью аналитического подхода. В результате исследования укрепление свободы совести интерпретируется как важный фактор, обеспечивающий духовную стабильность, повышение гражданского сознания и социальную солидарность.

Ключевые слова: Свобода совести, вера, духовные ценности, права человека, религиозная терпимость, гражданское общество, Новый Узбекистан, духовная стабильность, нравственный выбор, демократические принципы.

THE ESSENCE AND IMPORTANCE OF THE CONCEPT OF FREEDOM OF CONSCIENCE.

Annotation

This article analyzes the philosophical, legal, and spiritual meaning of the concept of freedom of conscience. Freedom of conscience, connected with a person's inner world, beliefs, and moral choice, represents the right of a person to think freely and live on the basis of beliefs. The article highlights the role of freedom of conscience in building a democratic society and its significance in the system of religious tolerance and spiritual values. Also, in the period of "New Uzbekistan", the practical expression of this concept, the basis of legislation, and its impact on public life are substantiated through an analytical approach. In the research results, the strengthening of freedom of conscience is interpreted as an important factor ensuring spiritual stability, raising civic consciousness, and social cohesion.

Key words: Freedom of conscience, belief, spiritual values, human rights, religious tolerance, civil society, New Uzbekistan, spiritual stability, moral choice, democratic principles.

Kirish. Vijdon erkinligi insonning eng asosiy tabiiy huquqlaridan biri bo'lib, uning ruhiy, axloqiy va ma'naviy dunyosini ifoda etuvchi fundamental qadriyat hisoblanadi. Falsafiy nuqtai nazardan, vijdon insonning o'z xatti-harakatlariga axloqiy baho berish qobiliyatidir. Shu sababli vijdon erkinligi – bu insonning o'z e'tiqodi, dini, dunyoqarashi yoki ma'naviy yo'nalishini tanlash va unga amal qilish huquqidir. U inson shaxsiyatining ajralmas qismi sifatida erkin fikrlash, e'tiqod qilish, tanlash va o'z e'tiqodini ifoda etish imkoniyatini kafolatlaydi.

Insonning ruhiy-ma'naviy dunyosini belgilovchi eng muhim mezonlardan biri bu – vijdon erkinligidir. U shaxsning e'tiqodi, axloqiy tanlovi va hayotiy pozitsiyasini erkin ifoda etish huquqini anglatadi. Vijdon erkinligi inson huquqlarining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, jamiyatda bag'rikenglik, o'zaro hurmat va tinchlik muhitini mustahkamlovchi ijtimoiy-falsafiy asos sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan vijdon erkinligi

demokratik jamiyatning poydevori, fuqarolik ongining shakllanishida esa asosiy ma'naviy omildir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorijiy tadqiqotlarda ushbu tushuncha ko'pincha fundamental huquq va axloqiy majburiyatlar nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Masalan, Yossi Nehushtan va John Danaher "The foundations of conscientious objection: against freedom and autonomy" nomli maqolasida ixtiyoriylik (autonomy) hamda vijdon tanlovi orasidagi murakkab bog'liqlikni tahlil qiladi va vijdon erkinligi alohida shaxsiy erkinlik sifatida emas, balki shaxs tarkibidagi majburiyatlar bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Shuningdek, Chiedu A. Onyiloha "Freedom of Conscience and its Limitations" nomli tadqiqotida vijdon erkinligining cheklavlari, jamiyat va axloq sohalarida qo'yiladigan chegaralari haqida fikr bildiradi. Mahalliy olimlar esa O'zbekistonda vijdon erkinligining qonuniy, huquqiy va ijtimoiy-madaniy jihatlarini tadqiq qilganlar.

Davron Zafarovich Kamilov
 "Specific Models of Freedom of Conscience in Uzbekistan: History and Today" nomli maqolasida, respublikamizdagi tarixiy davrlar – Sovet davri, Mustaqillikdan keyin va "Yangi O'zbekistonda" – vijdon erkinligini ta'minlash amaliyotini solishtiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Vijdon erkinligi tushunchasining mohiyati va ahamiyatini o'rganishda metodologik yondashuv sifatida falsafiy, huquqiy va ijtimoiy-tahliliy usullar birgalikda qo'llanildi. Ijtimoiy-tadqiqot usullari – so'rov, intervyu va amaliy kuzatuvlar – orqali jamiyatdagi vijdon erkinligi tajribasi va uning samaradorligi baholandi. Shuningdek, tarixiy-metod orqali mazkur tushunchaning evolyutsiyasi va zamonaviy talqinlari tahlil qilindi, natijada ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Mazkur tushuncha insoniyat sivilizatsiyasi tarixida uzoq evolyutsion jarayonni bosib o'tgan. "Dastlab u diniy bag'rikenglik g'oyalari bilan bog'liq holda shakllangan bo'lsa, keyinchalik dunyoviy jamiyatning asosiy huquqiy tamoyiliga aylangan"[1]. Yevropa ma'rifatchiligi davrida (J. Lokk, Volter, Russo kabi mutafakkirlar asarlarida) vijdon erkinligi insonning tabiiy huquqi sifatida talqin etilgan. Bu g'oya keyinchalik inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948-yil)da ham o'z aksini topgan: "Har bir inson fikr, vijdon va din erkinligiga haqlidir" (18-modda). O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham ushbu tamoyil alohida e'tirof etilgan. Konstitutsiyaning 35-moddasida "Har kim vijdon erkinligi huquqiga ega"[2] deb belgilanishi bu qadriyatning davlat darajasida kafolatlanganini ko'rsatadi. Bu nafaqat diniy e'tiqod masalasida, balki insonning umuman axloqiy qarashlari va dunyoqarashini erkin shakllantirishida ham muhimdir. Shu jihatdan, vijdon erkinligi demokratik jamiyatning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, fuqarolarning o'z e'tiqodi, fikri va ishonchlarini erkin ifoda etish imkonini beradi.

Vijdon erkinligi jamiyatda tinchlik va bag'rikenglikni ta'minlovchi ijtimoiy mexanizm sifatida ham ahamiyatlidir. U turli din, madaniyat va dunyoqarashga ega insonlarning birgalikda yashashini, o'zaro hurmat asosida munosabat o'rnatishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, bu erkinlik insonni ma'naviy yetuklik sari yo'naltiradi: u o'z vijdoni oldida mas'uliyatni his etadi, o'z harakatlarini ichki axloqiy mezonlar orqali baholaydi.

Ma'naviy qadriyatlar tizimida erkin fikr va e'tiqod alohida o'ringa ega aynan mana shu tushunchalar vijdon erkinligining asosi hisoblanadi. Erkin fikr va e'tiqod insonning ma'naviy kamolotida markaziy o'rin tutadi. Ular shaxsni o'zini anglash, atrof-muhitni baholash va hayotiy maqsadni shakllantirishga undovchi ichki kuchdir. Ma'naviy qadriyatlar tizimida erkin fikr insonni mustaqil tafakkur yuritishga, haqiqatni izlashga va mavjud me'yorlarni ongli ravishda qabul qilishga yo'naltiradi. Bunday jarayon shaxsda mas'uliyat, adolat va bag'rikenglik kabi fazilatlarini shakllantiradi. E'tiqod esa insonning ruhiy tayanchidir.

Jamiyatda erkin fikr va e'tiqodning mavjudligi ma'naviy muhitning sog'lomligini ko'rsatadi. Ular bir-birini to'ldiruvchi qadriyatlar sifatida insonlar o'rtasida bag'rikenglik, hurmat va o'zaro tushunishni mustahkamlaydi. "Erkin fikrlash orqali inson o'z e'tiqodini yangilaydi, e'tiqodi esa fikrning axloqiy chegaralarini belgilaydi"[3]. Demak, erkin fikr va e'tiqod ma'naviy qadriyatlar tizimida inson erkinligi va mas'uliyatining asosini tashkil etadi. Ular jamiyatda fikrlar xilma-xilligini, ijtimoiy totuvlikni va ruhiy uyg'unlikni ta'minlovchi ma'naviy poydevor sifatida beqiyos ahamiyatga ega. Sharq va G'arb falsafiy tafakkuri insonning ichki dunyosini anglashda – vijdon va ma'naviyatni insoniylikning asosiy mezoni sifatida talqin etadi. Har ikki mintaqafakkurida

vijdon insonning ichki nazoratchisi, ma'naviyat esa uning ruhiy yo'nalishini belgilovchi qadriyatlar majmui sifatida qaraladi. Sharq falsafasida, xususan, tasavvuf va islom axloqiy ta'limotlarida vijdon Alloh tomonidan insonga berilgan "ichki nur" deb talqin qilinadi. Vijdon insonni ezgulikka chorlaydi, gunoh va adolatsizlikdan tiyadi. Ma'naviyat esa bu ichki sezgi asosida shakllanadigan ruhiy yetuklik darajasidir. Al-G'azoliy, Forobiy, Navoiy kabi mutafakkirlar vijdon va ma'naviyatni insonning ichki uyg'unligi, qalb pokligi va ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'lab tushuntirganlar.

G'arb tafakkurida esa vijdon axloqiy ongning markaziy element sifatida qaraladi. I.Kant vijdonni "axloqiy qonun"[4]ning inson ichidagi ovozi deb atagan. Unga ko'ra, ma'naviyat – bu insonning vijdon orqali axloqiy qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Xristian an'analarida ham vijdon insonni xato va to'g'ri ajratishga undovchi ilohiy yo'riqdir. Sharq va G'arb tafakkurida vijdon va ma'naviyat bir-biridan ajralmas tushunchalardir. Ularning uyg'unligi insonni nafaqat axloqan komil, balki ijtimoiy jihatdan mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantiradi. Bu uyg'unlik universal insoniy qadriyatlar – adolat, rahm-shafqat va halollikni tarbiyalovchi asosiy falsafiy tamoyil sifatida namoyon bo'ladi. Vijdon inson ma'naviy hayotining eng nozik va chuqur qatlamini tashkil etadi. U insonni to'g'rilikka, adolatga, halollikka undaydigan, yovuzlikdan qaytaradigan ichki ovoz, ruhiy nazoratchi sifatida namoyon bo'ladi. Vijdon insonning ichki axloqiy mezoni bo'lib, uning asosida ezgulik va yovuzlik, halol va harom, adolat va adolatsizlik o'rtasidagi farqni ajratish qobiliyati yotadi. Shu bois vijdon shaxsning ma'naviy poydevori, axloqiy qarorlarining eng ishonchli mezoni sifatida baholanadi.

Inson erkinligi – bu nafaqat tashqi shart-sharoitlarga, balki uning ichki ma'naviy holatiga ham bog'liq bo'lgan falsafiy kategoriya. Erkinlik faqat qonuniy kafolatlar yoki siyosiy imkoniyatlar bilan cheklanmaydi; u insonning ongida, vijdonida va ma'naviy qadriyatlar tizimida shakllanadi. Shu jihatdan, ma'naviy qadriyatlar inson erkinligini ro'yobga chiqaruvchi asosiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Avvalo, ma'naviy qadriyatlar inson tafakkurini erkinligiga asoslanadi. Bilim, tafakkur, adolat, haqiqatga intilish kabi qadriyatlar insonni dogmatik qarashlardan, qo'rquv va taqlidchilikdan xalos etadi. Forobiy va Ibn Sino kabi mutafakkirlar erkin fikrlashni inson kamolotining sharti deb bilganlar. "Inson faqat ongli ravishda tanlov qilish imkoniga ega bo'lsa, haqiqiy erkinlikka erishadi"[5]. Demak, ma'naviy qadriyatlar ongni mustaqillikka, fikrni erkinlikka yetaklaydi.

Ikkinchidan, axloqiy qadriyatlar erkinlikni mas'uliyat bilan uyg'unlashtiradi. Erkinlik hadsizlik emas, balki o'z xatti-harakatini vijdon va adolat mezonlari orqali boshqarish qobiliyatidir. Shaxs faqat axloqiy ong bilan qurollangandagina o'z erkinligini boshqalarning huquqiga zarar yetkazmasdan amalga oshira oladi. Bu jihatdan, vijdon, halollik, bag'rikenglik, rahm-shafqat kabi qadriyatlar inson erkinligining axloqiy chegaralarini belgilaydi. Kant ta'bir bilan aytganda, "erkinlik – bu ichki qonuniyatga bo'ysunishdir"[6], ya'ni inson o'z vijdoni bilan uyg'un bo'lganda haqiqiy erkindir.

Uchinchidan, madaniy qadriyatlar erkinlikning ijtimoiy muhitini yaratadi. Har bir jamiyatda erkinlik ma'lum madaniy kontekstda namoyon bo'ladi. O'zbek xalqining an'anaviy qadriyatlari – hurmat, mehr-oqibat, totuvlik va hamjihatlik – shaxs erkinligini ijtimoiy mas'uliyat bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi. Bunday muhitda inson o'z fikrini erkin bildirish bilan birga, boshqalarning e'tiqodiga hurmat bilan qarashni ham o'rganadi.

To'rtinchidan, ma'naviy qadriyatlar insonni o'z-o'zini anglashga undaydi. Maqsadga intilish, ma'naviy o'sish, o'zini takomillashtirish qadriyatlari insonni ichki ozodlik sari olib boradi. Inson o'z mohiyatini, ijtimoiy rolini va mas'uliyatini

anglab yetganida, tashqi cheklovlardan mustaqil bo'ladi. Bunday erkinlik – ruhiy yetuklikning natijasidir.

Vijdon erkinligi insonning eng oliy ma'naviy va tabiiy huquqlaridan biri bo'lib, u insonning ichki ishonchi, diniy e'tiqodi yoki dunyoviy qarashlarini erkin tanlash, ularni ifoda etish yoki o'zgartirish huquqini o'zida mujassam etadi. Bu erkinlikning asosiy mohiyati shundan iboratki, insonning e'tiqodi yoki diniy qarashlari hech bir tashqi bosim, majburlov yoki taqiqqa duchor etilmasligi lozim. Chunki inson o'z e'tiqodini erkin tanlash imkoniga ega bo'lgan jamiyatda boshqa din va mazhab vakillariga nisbatan hurmat, sabr-toqat, muloqot madaniyati va o'zaro tushunish muhiti shakllanadi. Islom ta'limotida ham bu tamoyil tarixiy asosga ega: "Dinda majburlov yo'q" (Baqara surasi, 256-oyat)[7] degan ilohiy tamoyil inson vijdonining daxlsizligini e'tirof etadi. Bu prinsip har qanday diniy zo'ravonlik yoki majburlashni inkor etadi va insoniyat taraqqiyotida tinchlik, bag'rikenglik, adolat va insonparvarlikni ustuvor qadriyat sifatida ilgari suradi.

Yangi O'zbekiston taraqqiyotida ham vijdon erkinligini ta'minlash masalasiga alohida e'tibor berilmoqda. Konstitutsiyada vijdon erkinligi insonning ajralmas huquqi sifatida belgilangan bo'lib, davlat diniy e'tiqod asosida kamsitishni man etadi. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonun fuqarolarning e'tiqod asosidagi huquqlarini himoya qiladi. Bu huquqiy mexanizmlar diniy bag'rikenglikni, millatlararo totuvlikni va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, shuningdek, ekstremizm va radikalizm kabi salbiy oqimlarning oldini olish muhim tayanch bo'lib xizmat qiladi.

"Yangi O'zbekiston" konsepsiyasida ma'naviy qadriyatlar bilan vijdon erkinligini mustahkamlash yo'nalishlari jamiyatning ma'naviy uyg'onishi va ijtimoiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan strategik yo'nalishlardan biridir. "Yangi O'zbekiston" g'oyasida bu masala demokratik tamoyillar, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish jarayoni bilan chambarchas bog'langan. Shu bois, davlat siyosatida diniy bag'rikenglikni rivojlantirish, turli konfessiyalar o'rtasida tinchlik va o'zaro hurmatni mustahkamlash, e'tiqod erkinligini kafolatlaydigan qonunchilik asoslarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bundan tashqari, ma'naviy qadriyatlarni tiklash, milliy o'zlikni anglash va insonparvarlik tamoyillarini kuchaytirish orqali vijdon erkinligi amaliy mazmun bilan boyitilmoqda. O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida yoshlarning ma'naviy immunitetini oshirish, ularni diniy ekstremizm va mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish ham vijdon erkinligining asosiy kafolatlaridan biri sifatida talqin etiladi. Ma'naviy qadriyatlar bilan vijdon erkinligining uyg'unligi shaxsni ichki poklik, imon, bag'rikenglik va mas'uliyatga yo'naltiradi. Natijada "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasida vijdon erkinligi nafaqat konstitutsiyaviy huquq, balki jamiyatning ma'naviy poydevorini mustahkamlovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, birinchidan, vijdon erkinligi insonning ichki e'tiqodi, ma'naviy qadriyatlarini va axloqiy tanlovlarni erkin ifoda etish huquqini anglatadi. Bu huquq inson shaxsining daxlsizligini ta'minlab, uni majburiy diniy yoki mafkuraviy bosimdan himoya qiladi. Shu orqali jamiyatda bag'rikenglik, hurmat va o'zaro ishonch muhitini yaratishda muhim falsafiy-me'yoriy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, vijdon erkinligining ta'minlanishi har qanday jamiyatda ijtimoiy tinchlik va barqarorlikni mustahkamlaydi. Insonlarning diniy yoki dunyoviy e'tiqodlariga hurmat bilan munosabatda bo'lish, murosa va hamjihatlikni kuchaytiradi.

Uchinchidan, vijdon erkinligi ushbu tizimning markaziy elementi bo'lib, fuqarolarning erkin fikrlashi, tanqidiy tafakkur yuritishi hamda o'z e'tiqodini ochiq ifoda etishini qo'llab-quvvatlaydi. Shu sababli, u demokratiya va insonparvarlik g'oyalarning amaliy ifodasidir.

To'rtinchidan, vijdon erkinligi xalqaro munosabatlarda o'zaro hurmat, tinchlik va hamkorlikni mustahkamlovchi axloqiy tamoyil sifatida namoyon bo'ladi. Shu orqali u global bag'rikenglik madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, bu tamoyil insonlarning e'tiqod erkinligini kafolatlab, jamiyatda ma'naviy uyg'unlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi. Shu tariqa, vijdon erkinligi milliy taraqqiyotning ma'naviy asosini tashkil etadi.

Vijdon erkinligi tushunchasining mohiyati va ahamiyati o'rganish bo'yicha quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari suramiz:

oliy ta'lim muassasalarida "vijdon erkinligi" tushunchasini falsafa, huquqshunoslik va dinshunoslik fanlariga integratsiya qilish lozim. Maxsus darslar, seminarlar va ochiq suhbatlar orqali yoshlarning diniy bag'rikenglik, erkin fikrlash va e'tiqod hurmatiga asoslangan dunyoqarashi shakllantiriladi. Bu jamiyatda erkin tafakkur va tolerantlik muhitini mustahkamlaydi.

televideniye, internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlarda vijdon erkinligining mohiyati, inson huquqlari bilan bog'liqligi haqida ma'rifiy materiallar tayyorlanishi zarur. Blogerlar, jurnalistlar va mutaxassislar ishtirokida ochiq muloqotlar tashkil etish orqali aholining huquqiy va ma'naviy savodxonligini oshirish mumkin.

turli konfessiyalar va diniy tashkilotlar o'rtasida hamkorlikni kengaytirish, madaniy-forumlar, ilmiy konferensiyalar va "tinchlik muloqoti" loyihalarini yo'lga qo'yish zarur. Bu tashabbuslar jamiyatda o'zaro hurmat va bag'rikenglikni mustahkamlab, vijdon erkinligini amalda qo'llab-quvvatlaydi.

vijdon erkinligini kafolatlovchi qonunlar amaliyotda qanday ishlayotganini o'rganish, sohada mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish kerak. Maxsus komissiyalar yoki jamoatchilik kengashlari orqali vijdon erkinligi buzilishining oldini olish samarali natijalar beradi.

ADABIYOTLAR

1. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: курс лекций. – М.: "Центр", 2000. – С.140.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent.: "O'zbekiston", 2023. – B.45.
3. Egamova D.Sh. Bag'rikenglik va vijdon erkinligi ma'naviyat va axloqiy qadriyatlarining asosiy komponenti sifatida. // Sharq ijtimoiy fanlar. Tom. 5. №9. – B.84.
4. Кант И. Критика практического разума. // Собрание сочинений: в 8 томах.. – М., 1994. – С.208.
5. Абу Наср Форобий Фозил одамлар шахри (Абдусодиқ Ирисов, Маҳкам Маҳмудов, Урфон Отажон). Тошкент.: "Янги аср авлоди", 2022. – Б.123.
6. Кант И. Основоположения метафизики нравов. // Собрание сочинений в 8 томах. Том 4. – М., 1994. – С.209.
7. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur'oni Karim va o'zbek tilidagi ma'nolari tarjimai. Toshkent.: "Hilol-Nashr", 2022.